

Pallasová, Eva

Postavení přívlastku v staroslověnských památkách biblických

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná.
1982, vol. 31, iss. A30, pp. [69]-81

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101816>

Access Date: 22. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

EVA PALLASOVÁ

POSTAVENÍ PŘÍVLASTKU V STAROSLOVĚNSKÝCH PAMÁTKÁCH BIBLICKÝCH

Odborná literatura zabývající se slovoslednou stavbou věty v starých slovanských jazycích zaujímá k problematice postavení atributu různá stanoviska. Bohuslav Havránek¹ pokládá za základní jazykově strukturální faktor, který určuje postavení slov ve větě v jazycích flektivního a aglutinačního typu, princip regresivního řazení větných členů. Tato slovosledná tendence se projevuje jako důsledek staré autonomnosti slov ve větě a záleží v predikátové antepozici, tj. v incipitním postavení verba finita, tedy v sledu verbum — nomen, a v postpozici determinantů, tj. atributivního adjektiva, pronomina demonstrativa i posesiva a adnominálního genitivu. Tyto staré slovosledné poměry jsou doloženy ve staré ruštině a ve starých jižních slovanských jazycích a jsou předpokládány i v jiných indoevropských jazycích (mj. i ve staré řečtině).²

E. Berneker³ — pokud se týká postavení verba finita — uvádí pro staré slovanské jazyky polohu incipitní i finální s upozorněním, že incipitní postavení je běžné v epice, finální spíše v úvahovém textu, a pro polohu determinantů považuje za „obvyklou“ antepozici a postpozici. U staroslověnštiny dále poukazuje na její silnou závislost na řecké předloze. Bernekerovo stanovisko v tomto směru potvrzuje i Václav Vondrák rozбором *Euchologia sinajského*, kde v částech přeložených z řečtiny je staroslověnský slovosled vždy shodný s řeckým.⁴ U postavení atributu ve větném syntagmatu připouští Vondrák obě možné polohy, antepozici i postpozici.

Naše pozorování, prováděná na základě materiálu vyexcerpovaného z textu tří biblických pomátek — žaltáře Sinajského (1—30, 60—80, 120—137,

¹ B. Havránek: *K otázce slovosledu, zvláště postavení verba finita v nejstarších fázích slovanských jazyků*, *Slavia* 40/1971, str. 505—510.

² Odkazují v tomto směru na studii Leifa Bergsona *Zur Stellung des Adjektivs in der älteren griechischen Prosa*, Stockholm 1960, str. 157—166. Autor zde mj. upozorňuje, že v stylisticky odlišných textech — v próze historické, řečnické a filozofické — se situace v postavení adjektivního přívlastku mění.

³ E. Berneker: *Die Wortfolge in den slavischen Sprachen*, Berlin 1900.

⁴ V. Vondrák: *O místě atributivního adjektiva a substantivního genitivu ve větě*, *Zbornik u slavu V. Jagića*, Berlin 1908, str. 151—158.

celkem 988 dokladů), z kodexu Zografského a odpovídajících částí evangelií v kodexu Mariánském, Assemanově a v Savvině knize (Mt 9,13; Mc 11,16; L 1,8; J 1,6; celkem 1049 dokladů) a z Eninského apoštola (celkem 350 dokladů), vycházejí ze stanovení slovosledných faktorů, které nějakým způsobem mohou ovlivňovat postavení slov v atributivních syntagmatech, a z určení slovosledných typů pomocí statisticky zjištěného normálu s přihlédnutím k slovosledným poměrům v řecké předloze (v některých sporných případech byly ještě konfrontovány oba texty, staroslověnský i řecký, s textem latinským).

Základním faktorem určujícím postavení přívlastku je jeho rozvitost nebo nerozvitost a jeho forma, tj. jeho shodnost a neshodnost. Různé typy atributivních syntagmat rozlišené podle těchto kritérií mají pro postavení přívlastku zásadní význam. Budeme proto rozlišovat přívlastek holý /A/, rozvitý /B/ a víceslovný /C/, který zahrnuje přívlastky postupně rozvíjející /C I/ (Ps 3,5 *otr gory styje svoeje Sin|| εξ ορους αγιου αυτου*) a několikanásobné /C II/ (Ps 5,7 *mozť krivť i ľzivť Sin|| άνθρα αιματων και δολιον*). V typech /A/ a /B/ se dále uplatňuje členění podle formy atributu na dvě subkategorie, přívlastek holý—shodný /A I/ (Mt 12,35 *dobry ěkřť|| δ αγαθος ανθρωπος*), neshodný /A II/ (Ps 1,6 *ρως pravedŕnyichť Sin|| δδδδν δικαλων*) a rozvitý—shodný /B I/ (Ps 16,12 *levť gotovť na lovť Sin|| λεων ετοιμος εις θήραν*) a neshodný /B II/ (Mt 13,11 *tainaa crstviě nebskaago|| τα μυστήρια της βασιλειας των ουρανων*).

Při podrobnější analýze atributivních syntagmat pak vystupují do popředí ještě jiné důležité okolnosti, které se podílejí na utváření slovosledného schématu dvojice atribut—určované jméno, a to v kategorii přívlastku holého shodného slovnědruhová charakteristika atributu (uvažujeme o přívlastku vyjádřeném adjektivu kvalifikujícími — Ps 18,14 *otr grěcha velika Sin|| από άμαρτίας μεγάλης* —, adjektivu relačnickými — Mc 15,38 *opona crkřovť — παα|| το καταπέτασμα του ναου* —, participii — Mt 9,23 *narodť mlvneštť|| /τον δχλον θοροβούμενον* —, kolektivy — Ps 8,2 *po vsesi zemli Sin|| εν πάση τη γη* —, demonstrativy — Mt 10,19 *vbť tv časť|| εν εκείνη τη ωρα* —, posesivy⁵ a číslovkami⁶ — Mt 12,40 *tri dni|| τρεις ημέρας*) a v kategorii přívlastku holého neshodného vyjádření atributivního vztahu genitivem adnominálním (Ps 1,6 *ρως pravedŕnyichť|| δδδδν δικαλων*), dativem adnominálním (En 23a, 8 *trvřěniju slvřvť*) a předložkovým pádem (Ps 23,5 *blagoslovestvenťe otr gě Sin|| εδλογιαν παρὰ κυριου*).

⁵ Determinace jména posesivy není v našem statistickém přehledu zachycena, protože podrobnou analýzu týkající se postavení posesiv provedl M. Noha v článku *Poloha posesiv v staroslověněštině*, *Studia paleoslovenica*, Praha 1971, str. 265—275, a poukázal na jejich převažující tendenci k postpozici (přes 97 % všech dokladů). Polohou posesivních zájmen se zabývá také článek R. Večerky *Poloha kongruentních posesivních zájmen v staroslověněštině*, *Sborník prací FFBU A* 1979, str. 197—204, kde autor potvrzuje Nohovy závěry o tendenci posesivních zájmen k postpozici a rovněž upozorňuje na různou míru frekvence postpozice v závislosti na „funkčně stylovém“ zařazení památky.

⁶ K typu /A I/ jsou zařazeny číslovky 1—4, první čtyři číslovky druhé desítky (jedině na desěte, dva na desěte, tři na desěte, čtyři na desěte) i dalších desítek, číslovky řadové, druhové a číslovka jediné. Substantiva označující počítané předměty ve spojení s číslovkami 5—10 a s číslovkami označujícími celé desítky patří podle své syntaktické funkce k typu /A II/ jakožto členy závislé na substantivně pojímané číslovce.

U všech uváděných typů si klademe otázku, jaké slovosledné pozice jsou zde zastoupeny. U typů /A/ a /B/ připadá v úvahu antepozice i postpozice atributu: /A/ — Mt 13,23 *na dobré zemi*||ἐπι τὴν καλήν γῆν X Mc 15, 38 *opona ckr̥ev̥naa*||τὸ καταπέτασμα τοῦ ναοῦ, /B/ — En 8b 18/9a,1 *glanoe angly slovo*||Hb 2,2 ὁ θεὸς ἀγγέλων λαλήθεις λόγος X Mt 13,11 *tainaa crstviē nebškaago*||τὰ μυστήρια τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν. U typu /C/ se vedle antepozice a postpozice objevuje jako další možná poloha atributu cirkumpozice — jeden přívlastek stojí před determinovaným jménem, druhý stojí za ním: Ps 17,23 *v̥sje s̥d̥by ego Sin*||πάντα τὰ κείμενα αὐτοῦ.

Vedle uvedených morfologicko-syntaktických vlastností atributu je dalším významným činitelem ovlivňujícím slovosled v atributivních syntagmatech tendence k zachování členské sounáležitosti. Tento slovosledný faktor se projevuje jako snaha klást výrazy tvořící syntaktické dvojice do bezprostředního sousedství. S tendencí k členské sounáležitosti velmi úzce souvisí jiný důležitý slovosledný činitel — a tím jsou momenty rytmické: enklize a proklize. Enklize působí zcela opačným směrem než princip členské sounáležitosti — je velmi častou příčinou porušení sepětí syntagmatické dvojice. Enklitika, která sama nejsou nositeli slovního přízvuku, se totiž v staroslověnině (a stejně tak i v řečtině) kladou za první přízvučné slovo věty nebo větného úseku, a to i tehdy, naruší-li se tím těsné spojení syntagmatické dvojice, v našem případě přívlastku a určovaného jména. Mezi přívlastek a určované jméno může však být vložen také jiný větný člen — neenklitický. (Zde se buď tendence k členské sounáležitosti porušuje úmyslně — může jít o stylistický záměr, anebo se zde uplatňují jiné specifické rytmické zákony.)

Z hlediska principu členské sounáležitosti a momentů rytmických se rozlišuje v postavení přívlastku kontaktnost a distantnost. Kontaktní a distantní postavení atributu k určovanému jménu připadá v úvahu u všech tří kategorií atributivních syntagmat a rovněž u všech možných pozic atributu. Kontaktním postavením se rozumějí ty případy, kdy přívlastek a řídící substantivum v řadě větných členů bezprostředně souvisejí (např. *dobro dělo, pristavlennja rizu novy*). Za kontaktní se pokládá i postavení přívlastku víceslovného (postupně rozvíjejícího i několikanásobného v antepozici i postpozici), i když v podstatě stojí v bezprostředním sousedství substantiva jen jeden z atributů (*rodu semu lqkav̥nuemu, světilnik̥ gorę i svte*). Jsou-li mezi přívlastek a substantivum vložena enklitika (*dobro bo dělo*), případně jiné větné členy (*roko imy sucho, poslav̥šago me oca*), jde o postavení distantní.

V neposlední řadě může mít vliv na postavení slov aktuální členění větné a také různá stylistická kvalita textů; proto se rozebírají texty více stylových rovin: evangelia představují žánr epický, žaltář lyrický text a Eninský apoštol je jakousi syntézou několika žánrů — jeden z nich reprezentují úryvky z epištol, které mají charakter reflexivní, druhý části troparů a žalmových veršů, řídící se opět k textům s povahou lyrickou. Sémantický a stylistický princip považujeme na základě našeho zkoumání za sekundární — na rozdíl od výše uváděných formálních činitelů, tj. rozvitosti a nerozvitosti atributu, jeho formy (shodný — neshodný), tendence k členské sounáležitosti a momentů rytmických, které se ukazují pro postavení atributu jako rozhodující. Uplatnil se totiž vždy jen v rámci jedné ze tří možných a formálně víceméně normalizovaných poloh atributu jako příznakový, tj. v těch případech, kdy se poloha

atributu odklání od statisticky zjištěného normálu. Analýza slovosledných poměrů v atributivních syntagmatech ukazuje, že ve zkoumaných textech u všech přívlastkových typů je tímto statistickým normálem postpozice přívlastku.

Nejzřetelnější je převaha postpozice u přívlastku holého neshodného — typ /A II/, bez ohledu na to, zda je vyjádřen genitivem adnominálním, dativem adnominálním nebo předložkovým pádem — a u přívlastku rozvitého, a to shodného i neshodného — typ /B/.

U přívlastku holého neshodného je poměr postpozice a antepozice v žaltáři 345 : 2 (99,4 : 0,6 %), v evangeliích 240 : 1 (99,6 : 0,4 %) a v apoštolu 78 : 4 (95,1 : 4,9 %). Anteponované přívlastky neshodné se vyskytují celkově jen v 7 případech a jejich užití je zde vždy vyvoláno zněním řeckého originálu. Postpozice atributu je tedy v kategorii genitivu i dativu adnominálního zcela jistě gramatikalizována. Staroslověnština má v tomto případě stav shodný se stavem v dnešních slovanských jazycích, kde je postpozice neshodného přívlastku vyjádřeného genitivem adnominálním rovněž běžná. Stejně tak je postpozice typická i pro rozvětvené atributivní konstrukce — typ /B/ — opět shodně s územ dnešních slovanských jazyků, které projevují silnou tendenci klást bohatěji rozvitý přívlastek za určené jméno. V částech staroslověnských památek, které jsme excerpovali, je v typu /B/ tato situace: U přívlastku rozvitého shodného /B I/ je v žaltáři 40 dokladů na postpozici a žádný doklad antepozice, v evangeliích je postpozice k antepozici v poměru 41 : 2 (95,3 : 4,7 %) a v apoštolu 5 : 1 (83,3 : 16,7 %); u přívlastku neshodného rozvitého /B II/ je v žaltáři 139 dokladů na postpozici a žádný doklad antepozice, v evangeliích je postpozice k antepozici v poměru 82 : 2 (97,6 : 2,4 %) a v apoštolu 31 : 1 (96,9 : 3,1 %). V typu /C I/ — u přívlastku postupně rozvíjejícího — je antepozice zastoupena jen velmi slabě a cirkumpozice mírně převládá nad postpozicí: v žaltáři je poměr cirkumpozice, postpozice a antepozice 65 : 33 : 0 (66,3 : 33,7 : 0 %), v evangeliích 51 : 35 : 1 (58,62 : 40,23 : 1,15 %) a v apoštolu 15 : 9 : 4 (53,6 : 32,1 : 14,3 %). Převažující cirkumpozice je způsobena poměrně častým výskytem atributivních konstrukcí se zájmenem *въсь*, u nichž je cirkumpozice pravidlem. Kolektivum *въсь* je totiž významově více zatíženým členem celého syntagmatu, a proto se projevuje tendence klást je před určené jméno. U přívlastku několikanásobného /C II/ opět zřetelně převažuje postpozice: v žaltáři se postpozice vyskytuje ve všech 17 dokladech, v evangeliích je postpozice a cirkumpozice v poměru 13 : 2 (86,7 : 13,3 %) a v apoštolu je postpozice k antepozici a cirkumpozici 20 : 1 : 1 (90,9 : 4,55 : 4,55 %). Postpozice, případně cirkumpozice přívlastků víceslovných — typ /C/ —, je z hlediska současného českého jazyka neobvyklá, protože jak u postupně rozvíjejících, tak u několikanásobných atributů stojí výrazy rozvíjející substantivum v antepozici.

V typu /A I/ — u přívlastku holého shodného — je situace nejkomplikovanější. Holý shodný přívlastek sice celkově tenduje k postpozici, na rozdíl od současného českého jazyka, ale silně je zastoupena i antepozice, zvláště v textu evangelií, a u některých slovních druhů, jako jsou pronomina kolektiva a číslovky, antepozice dokonce výrazně převažuje. U adjektiv, participií pronomin demonstrativních a také posesivních je pak poččetně zastoupena postpozice. Z adjektiv mají výraznější tendenci k postpozici adjektiva relační (zejména adjektiva posesivní). Postpozice adjektiv relačních je zřejmě vyvo-

lána vztahem k řecké předloze. Řečtina má totiž omezenou možnost tvoření relačních adjektiv a posesivní adjektiva nevytváří vůbec. Tento — z hlediska slovanských jazyků — nedostatek v oblasti slovtvorby odstraňuje řečtina tím, že místo shodného adjektivního přívlastku užívá adnominálního genitivu. Staroslověnština ovšem tento genitiv důsledně překládá adjektivně, a protože adnominální genitiv stojí v řečtině většinou v postpozici, klade staroslověnština relační adjektivum na jeho místo, tedy za určované substantivum. Tuto domněnku by potvrzovala skutečnost, že pokud stojí relační adjektivum v antepozici, je to ve shodě s řeckým slovosledem. Buď má řečtina adnominální genitiv v antepozici (Mc 15,22 *kranievo město*||*κρατιον τόπος*), nebo užívá anteponovaného adjektiva (Mc 15,17 *trnony věnceb*||*ἀκάνθινον στέφανον*), případně staroslověnština sleduje pořadí slovních základů v řeckém kompozitu (Ps 77,45 *pesje muchy Sin*||*κωνόμουσαν*). Poněkud odlišné statistické výsledky jsou v Eninském apoštolu, kde u typu /A I/ naopak převažuje antepozice nad postpozicí: A : P = 95 : 86 (52,49 : 47,5 %). Zdánlivý rozpor mezi uváděným číselným ukazatelem a tvrzením, že přívlastek holý shodný celkově tenduje k postpozici, je způsoben tím, že podstatnou část dokladů Eninského apoštola u typu /A I/ tvoří doklady s anteponovanými adjektivy kvalifikujícími, v nichž se vyskytují stereotypně tytéž případy z liturgické části textu; jde o určité, pravidelně se opakující formulky navazující na úryvky z epištol a troparů (např. En 24b, 16 *strstř stago mēka zarila*, En 25b, 10 *strstř stago sozona i stěi charitoni mōčeni*).

Číselně zachycuje poměr antepozice a postpozice v kategorii /A I/ přívlastku holého shodného tato tabulka:

	Ps Sin		Zogr		En	
	A:P	A:P %	A:P	A:P %	A:P	A:P %
adj. kval.	7 : 51	12 : 88	34 : 66	35 : 65	47 : 19	71,2 : 28,8
adj. relační	6 : 222	2,6 : 97,4	15 : 213	6,6 : 93,4	13 : 56	18,8 : 81,2
participia	0 : 15	0 : 100	5 : 11	31,3 : 68,7	2 : 2	50 : 50
kolektiva	27 : 12	69,2 : 30,8	71 : 18	79,8 : 20,2	19 : 1	95 : 5
demonstrativa	0 : 4	0 : 100	28 : 50	35,9 : 64,1	4 : 9	36,4 : 63,6
ostatní zájmena	0 : 2	0 : 100	18 : 4	81,8 : 18,2	2 : 0	100 : 0
číslovky	1 : 0	100 : 1	39 : 7	84,8 : 15,2	8 : 1	88,9 : 11,1
celkově	41 : 306	11,8 : 88,2	210 : 368	36,3 : 63,7	95 : 86	52,5 : 47,5

Uvedený statistický přehled slovosledných poměrů v atributivních syntagmatech nastiňuje pouze stav v staroslověnských textech. Zkonfrontujeme-li příslušné doklady ve všech přívlastkových typech se zněním řecké předlohy, zjistíme, že případů, kdy se staroslověnský text neshoduje s řeckým, je poměrně malé množství. Celkově je v žaltáři z 988 dokladů jen 27 s rozdílným zněním řečtiny a staroslověnštiny — tedy nejen v slovosledu — (2,73 %) a v evangeliích z 1049 dokladů 87 (8,29 %).⁷ Z toho odchyly speciálně ve slovosledu

⁷ V Eninském apoštolu nebyla možnost porovnání s řečtinou u všech dokladů, a proto registrace vztahu obou textů není úplná (z 351 dokladů má řeckou paralelu celkem 191, přičemž k odchylkám od řečtiny dochází v 9 případech — 4,7 %).

jsou v žaltáři ve dvou dokladech a v evangelích jen v 41 dokladech. Nejčastěji se slovosledně inverze ve staroslověnském textu oproti znění řecké předlohy vyskytují v kategorii zájmen a především číslovek, které na rozdíl od řečtiny tendují k antepozici (u číslovek 5—10 působí na jejich pozici v atributivních syntagmatech rozdílná syntaktická funkce v obou jazycích — v staroslověnštině mají funkci syntaktických substantiv, proto stojí v syntagmatu na prvním místě, v řečtině se chovají jako adjektiva a jejich poloha je tedy variabilní). Zbývající doklady s odlišným zněním v obou textech mají jiné rozdíly než slovosledné: v některých případech staroslověnština rozvádí řecká jednoslovná pojmenování do syntagmatu, protože odpovídající jednoslovné pojmenování nemá, případně nemá možnost vytvořit kompozitum (Mc 13,22 *ὁ ἰησοῦς χριστός*//*φειδώχριστοί*, L 6,45 *ὁ ἰησοῦς*//*ὁ ποιητής*), nebo naopak v řečtině není jeden z členů staroslověnského atributivního syntagmatu vůbec vyjádřen (L 2,41 *πο ὅσῃ ἔτος*//*κατ' ἔτος*, Ps 70,7 *ποδοστῆνικὸς μοι κρέποκὸς* Sin//*βοηθὸς κραταῦς*) — u těchto dokladů nelze zatím jednoznačně najít vysvětlení odchylky od řeckého originálu: případné působení latiny se zde nepotvrzuje (ze 123 zkoumaných míst ze žaltáře, evangelíí i apoštola, v nichž má staroslověnština jiné znění než řečtina, má jen 17 shodné znění staroslověnštiny a latiny, na ostatních místech se staroslověnština odchyluje od řeckého i latinského textu a paralely v evangelních památkách k textu kodexu Zografského shodně s řečtinou se vyskytují jen na třech místech; kromě toho existuje 10 dalších různověstí staroslověnského textu, jducích proti kodexu Zografskému i proti řecké předloze), takže můžeme pouze předpokládat, že staroslověnština má překlad volný nebo postupovala podle jiné varianty řeckého textu, anebo došlo k záměně slovosledu, příp. k jiné textové změně při opisech.

K jiným drobnějším obměnám staroslověnského překladu proti řeckému originálu dochází působením tendence k členské sounáležitosti a momentů rytmických. Tyto neshody mezi oběma texty se týkají především dokladů na přívlástek holý shodný, kde v staroslověnštině narušuje sepětí syntagmatické dvojice enklitikon. Staroslověnština zde de facto přesně zachovává slovosled v řeckých atributivních syntagmatech — shodně s řečtinou klade příklonky za první přízvučné slovo ve větě, v řečtině však může — řečeno zjednodušeně — vystupovat jako první přízvučné slovo i předložka, v staroslověnštině vytváří spojení lexikálně neautonomní předložky s následujícím slovem jeden přízvukový rytmický celek, tj. spojení těsné, a tedy nerozdělitelné, takže příklonka stojí až za tímto komplexem. V řečtině tak u předložkových spojení k přímému porušení sounáležitosti atributivního syntagmatu nedochází, kdežto v staroslověnštině, která sleduje své vnitřní zákonitosti (podle Wackernagelova zákona), odděluje příklonka atribut od určovaného jména (např. L 1,24 *πο σιχὲρ ἔσθις*//*μετὰ δὲ ταύτας τὰς ἡμέρας*). K případům tohoto typu se řadí i atributivní syntagmata, ve kterých se v řečtině klade příklonka po členu (Mc 14, 21 *σὺ εἶπες*//*ὁ μὲν υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου*).⁸

⁸ Otázkou ovšem je, nakolik je možno předložku nebo člen v takovýchto případech skutečně považovat z rytmického hlediska za nositele přízvuku, protože řecké částice — *δέ*, *γάρ*, *μὲν* — jako takové přízvuk mají, kdežto člen — *ὁ*, *ἡ*, *οἱ*, *αἱ* — a jednoslabičné předložky — *ἐν*, *ἐκ* — jsou nepřízvučné. Navíc tradiční řecká gramatika částice — *δέ*, *γάρ*, *μὲν* — nepovažuje za enklitika. Hodnotí je jako postpozitivní částice a pouze upozorňuje

U složitějších atributivních konstrukcí, v typu /B/ a /C/, přispívá k rozdlužím mezi staroslověnským a řeckým textem odlišné využití záměrného porušení tendence k členské sounáležitosti jako stylistického prostředku. Oddělování slov syntakticky k sobě náležejících, aby mohla ve větě zaujmout důrazná místa, je v řečtině obvyklým stylistickým územ. Staroslověnština tyto stylistické vazby typické pro řečtinu většinou přejímá jako znak „vyšokého stylu“, ale zdá se, že pro ni nebyly přirozeným prostředkem, protože je někdy nahrazuje slovosledem, ve kterém porušení sounáležitosti syntagmatu odstraňuje. Pravděpodobně se však princip členské sounáležitosti v staroslověnštině uplatnil především tam, kde k tomu dala možnost sama řecká předloha, tj. v případech, kdy se v atributivním syntagmatu v řečtině objevuje člen; překladatel do staroslověnštiny tak měl vlastně dvě možnosti — dát atribut buď na místo řeckého atributu, nebo na místo řeckého členu — a mohl tak bez překladatelské volnosti vyhovět domácí tendenci k členské sounáležitosti. V jiných případech, kdy řečtina člen nemá, není tendence k členské sounáležitosti dost silná k tomu, aby se slovanský překladatel od řeckého znění odchýlil a staroslověnština zachovává slovosled podle řecké předlohy: L 6,8 *reče moževi imožtjuemu sucho ropk||e|neν δὲ τῷ ἀνθρὶ τῷ ἐξηρὰν ἔχοντι τῆρ χείρα* X Mt 9,2 *prinosože emu oslablenъ žilami na odrě ležeštъ||προσέφερον αὐτῷ παραλυτικὸν ἐπὶ κλίνης βεβλημένον*.

K úplnosti našich úvah o postavení atributu v staroslověnštině je třeba ještě promluvit o výsledcích sémantického rozboru textu, při kterém se uplatňují zbývající slovosledné faktory — aktuální členění větné a příslušnost k různým funkčně stylovým rovinám, resp. také individuální stylistický záměr.

Zkoumání aktuálního členění větného u mrtvého jazyka je ovšem dosti problematické, protože není možno zkonfrontovat závěry vyplývající z rozboru textu s praxí aktivních uživatelů jazyka. Přesto na základě sémantické analýzy lze v některých případech rozpoznat, kdy jde o objektivní pořádek slov s jádrem výpovědi na konci promluvy, a kdy jde o užití subjektivního pořádku slov.¹⁰ Kromě toho je další obtíž při sledování projevů aktuálního členění větného v staroslověnštině úzký vztah staroslověnského překladu k textu řecké předlohy, který může tento slovosledný činitel, důležitý v současných slovanských jazycích, do jisté míry zastírat. Jako základ všech dalších pozorování týkajících se nastíněné problematiky je možno položit předpoklad, že i v sledovaných staroslověnských textech se slovosled v atributivních syntagmatech stane zařazením do celé výpovědi závislým na aktuálním členění větném, jako na základním slovosledným činitelem fungujícím v rovině významové výstavby výpovědi.

Podle statistického šetření se atributivní syntagmata rozpadají od dvou

na to, že tato krátká přízvučná slova stojí na druhém místě ve větě (stejně kvalifikuje tyto částice i J. Wackernagel v práci *Über ein Gesetz der indogermanischen Wortstellung*, *Indogermanische Forschungen*, Straßburg 1892, str. 33—436). Zdá se tedy, že postpozitivní částice vytvářejí s předložkami i s členem jeden rytmický celek, přičemž člen i předložky jsou vlastně proklitika a postavení částic — *δὲ, γὰρ, μὲν* — až za nimi je určováno jinými rytmickými zřeteli než v staroslověnštině.

⁹ Na tuto problematiku poukazuje již J. Kurz v studii *Má nekladení členu v staroslověnštině vliv na změny slovosledu?* Kapitoly ze syntaxe a morfologie stsl. jazyka, Praha 1972, str. 67—69.

¹⁰ R. Večerka; *K problematice zkoumání aktuálního větného členění v staroslověnštině*, *Aktualnoto členenie na izrečienieto i bálgarskijazik*, Sofija 1976, str. 38—49.

základních skupin, z nichž první tvoří syntagmata se slovosledem pevně ustáleným, druhou syntagmata se slovosledem obvyklým.¹¹ U obou těchto skupin pak sledujeme případy, kdy se přívlastek ocitá v poloze pro něj méně typické — tj. příznakové, a zpětným prověřením kontextu příslušných dokladů i znění celých výpovědí pak lze zjistit případné působení aktuálního členění větného na slovosled syntagmatu, anebo v záporném případě najít jiné možné příčiny odchylek slovosledu proti uváděnému statistickému normálu. Směrodatná je přitom především situace v evangelích — tam se totiž možnost působení aktuálního členění větného projevila nejzřetelněji, a to z pochopitelných důvodů — jde o epický text. Ve zbývajících památkách je působení aktuálního členění větného oslabeno. Žaltář Sinajský se jako lyrický text řídí jinými zákonitostmi, než je tomu u prózy, a v případě Eninského apoštola je situace zkomplikována neúplným dochováním textu a navíc jeho stereotypností.

Ve všech třech slovosledných typech atributivních syntagmat je základní polohou postpozice. U přívlastku holého neshodného /A II/ a u přívlastků rozvitých /B/ a víceslovných /C/ je tato postpozice ustálena pevně (u některých typů atributivních syntagmat — jde o přívlastky postupně rozvíjející — jí konkuruje cirkumpozice) a u přívlastku holého shodného /A I/ představuje postpozice polohu obvyklou (výjimku tvoří adjektiva relační, u nichž je rovněž ustálena). Zpětné prověření kontextu dokladů s příznakovými polohami atributu (tj. s antepozicí) ukázalo, že jen poměrně malá část z nich mohla být motivována principem aktuálního členění větného. Jde o tyto doklady na přívlastek holý shodný — typ /A I/, kdy příznakovou polohu atributu smíme patrně hodnotit jako projev určité snahy mluvčího o zdůraznění jádra (I) nebo východiska výpovědi (II):

Ad I : Mt 13,27 $\bar{g}\bar{i}$ ne dobro li sēpē sēl̄z esi na selē tvoem̄

// κύριε, οὐχὶ καλὸν σπέρμα ἔσπειρας ἐν τῷ σῷ ἀγρῷ

Mc 14,6 po č̄to j̄o truždaete dobro bo dělo sv̄dēla o mnē

// τί αὐτῆ κόπουσ παρέχετε καλὸν ἔργον ἠργάσατο ἐν ἐμοί

J 2,10 vsěk̄b̄ č̄k̄ přēžde dobroe vino daet̄b̄ i egda up̄bj̄ot̄b̄

se tač̄aee. ty že sv̄bl̄jude dobroe vino do selē // πᾶς

ἄνθρωπος πρῶτον τὸν καλὸν οἶνον τῖθησιν, καὶ ὅταν μεθυσῶσιν τὸν ἐλάσσω. οὐ τετήρησας τὸν καλὸν οἶνον ἕως ἄρτι

L 4,36 č̄to est̄b̄ slovo se č̄ko vlast̄bj̄o i siloj̄o velit̄b̄

neč̄istyp̄b̄ d̄chom̄b̄ i ischodit̄b̄ // τίς ὁ λόγος οὗτος, ὅτι

ἐν ἐξουσίᾳ καὶ δυνάμει ἐπιτασσει τοῖς ἀκαθάρτοις πνεύμασιν καὶ ἐξέρχονται

¹¹ J. Mistrík: *Slovosled a vetosled v slovenčine*, Bratislava 1966.

Ad II : Mt 12,35 dobrý $\overline{\text{čk}}\text{z}$ o $\overline{\text{t}}\text{z}$ dobraago s $\overline{\text{čk}}\text{z}$ krovišta iznosit z
 dobraa i z $\overline{\text{čk}}\text{z}$ o $\overline{\text{t}}\text{z}$ z $\overline{\text{čk}}\text{z}$ laago s $\overline{\text{čk}}\text{z}$ krovišta iznosit z z $\overline{\text{čk}}\text{z}$ lae

// ὁ ἀγαθὸς ἄνθρωπος ἐκ τοῦ ἀγαθοῦ θησαυροῦ ἐκβάλλει
 ἀγαθά, καὶ ὁ πονηρὸς ἄνθρωπος ἐκ τοῦ πονηροῦ θησαυροῦ
 ἐκβάλλει πονηρά

L 6,45 blagy bo $\overline{\text{čk}}\text{z}$ o $\overline{\text{t}}\text{z}$ blageago s $\overline{\text{čk}}\text{z}$ krovišta s $\overline{\text{čk}}\text{z}$ d $\overline{\text{čk}}\text{z}$ ca svoe-
 go iznosit z blagoe i z $\overline{\text{čk}}\text{z}$ o $\overline{\text{t}}\text{z}$ z $\overline{\text{čk}}\text{z}$ laago s $\overline{\text{čk}}\text{z}$ krovišta
 svoego iznosit z z $\overline{\text{čk}}\text{z}$ loe // ὁ ἀγαθὸς ἄνθρωπος ἐκ τοῦ ἀγαθοῦ
 θησαυροῦ τῆς καρδίας προφέρει τὸ ἀγαθόν, καὶ ὁ πονηρὸς ἐκ
 τοῦ πονηροῦ προφέρει τὸ πονηρόν

Antepozice v souvislosti s důrazem je užito i v několika dalších případech, tento důraz je však poněkud jiného charakteru: v dokladu L 7,10 je substantivum rozvíto anteponovaným přívlastkem a postponovaným doplňkem. Rozdílná pozice určujících členů zde umožňuje, aby vynikl protiklad obou různých gramatických funkcí: i *възврати се въ домъ посланы обрѣто болястаго раба ицѣлѣнаго* // καὶ ὑποστρέψαντες εἰς τὸν οἶκον οἱ πεμφθέντες εἶδον τὸν δοῦλον ὑγιαίνοντα. V dokladu L 6, 38 je antepozice přívlastku důsledkem logické stavby výpovědi: anteponované zájmeno *тѣ* je v korelaci s relativem *иже: тоје бо мѣроу ејрѣже мѣрите възмѣрѣте вамъ* // *τῷ γὰρ αὐτῷ μέτρω ᾧ μετρεῖτε, ἀντιμετρηθήσεται ὑμῖν*. U ostatních případů, týká se to i atributivních syntagmat typu /B/ a /C/, je ovšem příznaková poloha bez jakékoli motivace důrazem, což musí nutně vést k zamyšlení nad tím, zda se princip aktuálního členění větného (i když rozbor textu je z tohoto hlediska realizovatelný) v subjektivních typech staroslověnského slovosledu výrazněji uplatňoval. Uvedená situace nasvědčuje spíše tomu, že je nutno hledat pro změnu slovosledu atributivních syntagmat ještě jiné, sémantické, příp. formální motivace.

Silný vliv na slovosled ve staroslověnině má bezpochyby řečtina. Působení řeckého originálu na staroslověnský překlad může v některých případech vysvětlit zvlášť neobvyklé užití příznakové pozice atributu, především antepozici holého přívlastku neshodného, vyjádřeného genitivem adnominálním, nebo antepozici relačních adjektiv. Ovšem vyložit slovosledné poměry staroslověnině jenom tlakem řečtiny — jestliže působení aktuálního členění větného jako slovosledného činitele omezíme — rovněž nedostačuje. Proto bylo třeba provést další analýzu textu včetně nepříznakových pozic. Srovnání výsledků tohoto zkoumání ukázalo, že poloha přívlastku (v atributivních syntagmatech s pořádkem slov obvyklým) závisí na postavení slovesa, jinými slovy potvrzuje se Havránkův princip regresivního řazení větných členů, citovaný již v úvodu, tj. absolutní incipitní postavení verba finita nebo jeho poloha po podmětové části, ale před objektově adverbialní, tvořenou atribu-

tivním komplexem, má za následek postpozici determinantů (I), kdežto pokud se sloveso odsunuje z postavení na začátku výpovědi, mohou být determinanty anteponovány (II):

Ad (I): Mt 10,1 *δαστῃ imῃ vlastῃ na dusḗchῃ nečistychῃ da*

*izgonēte je // ἔδωκεν αὐτοῖς ἐξουσίαν πνευμάτων
ἀκαθάρτων ὥστε ἐκβάλλειν αὐτὰ*

L 6,43 *πῆστῃ bo drḗno dobro tvorḗ ploda zḗla ni drḗno*

*zḗlo tvorḗ ploda dobra // οὐ γάρ ἐστὶν δένδρον καλὸν
ποιῶν καρπὸν σαπρὸν, οὐδὲ πάλιν δένδρον σαπρὸν ποιῶν
καρπὸν καλόν*

L 8,8 a drugoe pade na zeml'i dobrḗ i prozēbḗ sḗtvori

*plodḗ // καὶ ἕτερον ἔπεσεν εἰς τὴν γῆν τὴν ἀγαθὴν καὶ
ἔσῃ ἐποίησεν καρπὸν*

Ad (II): Mt 12,35 *dobry čkḗ otḗ dobraago sḗkrovišta iznositḗ*

dobraa i zḗly čkḗ otḗ zḗlaago sḗkrovišta iznositḗ

*zḗlaḗ // ὁ ἀγαθὸς ἄνθρωπος ἐκ τοῦ ἀγαθοῦ θησαυροῦ
ἐκβάλλει ἀγαθὰ, καὶ ὁ πονηρὸς ἄνθρωπος ἐκ τοῦ πονηροῦ
θησαυροῦ ἐκβάλλει πονηρά*

Mt 13,38 *dobroe že sḗmḗ estḗ snove crstviḗ // τὸ δὲ
καλὸν σπέρμα, οὗτοί εἰσιν οἱ υἱοὶ τῆς βασιλείας*

Incipitní postavení verba finita nemá pravděpodobně vliv na polohu kolektivního zájmena *vḥḥ*, které stojí až na několik výjimek v antepozici vždy, i když sloveso je na začátku výpovědi: je to patrně způsobeno tím, že kolektivum *vḥḥ* tvoří významové těžiště celého syntagmatu, což koliduje s jeho formální podřízeností, takže ta se nemusela v slovosledu projevit (I). U kolektivního zájmena *mnogḗ* se pak projevuje stejná variabilita jako u adjektiv (II). Postavením verba finita není většinou motivována ani antepozice demonstrativ, a to v těch případech, kdy spojení demonstrativa a určovaného substantiva vytváří označení časové kategorie vyjadřující buďto současnost, nebo předčasnost (III).¹²

¹² V. Šmilauer: *Poloha přivlastku v Kronice pražské Bartoše Písaře*, Praha 1930, str. 80.

Ad (I): Mt 12,23 i divlěachq sř vsi narodi // καὶ ἐξίσταντο πάντες οἱ ὄχλοι

Mc 14,55 Archierei že i vsyb sřnēmt iskaachq na īsa sřnēdētēl'bstva... // οἱ δὲ ἀρχιερεῖς καὶ ὄλον τὸ συνέδριον ἐξήτουν κατὰ τοῦ Ἰησοῦ μαρτυρίαν...

Ad II : Mt 13,2 sřb'rašř sř kv nēmu narodi mnozi // καὶ συνήχθησαν πρὸς αὐτὸν ὄχλοι πολλοί

X Mt 9,10 i se mnozi grěšbnici i m'zdoim'ci p'rišed'še v'zlez'aachq sř īsomē // καὶ ἰδοὺ πολλοὶ τελῶναι καὶ ἁμαρτωλοὶ ἐλθόντες συνανέκειντο τῷ Ἰησοῦ

Ad III : Mt 10,19 dast' bo sř vamž vž tž časž č'ito glēte // δοθήσεται γὰρ ὑμῖν ἐν ἐκείνῃ τῇ ὥρᾳ τί λαλήσητε

X Mt 12,1 vž to v'rēmf p'ride is vž sřbotq skvozě sčaniē // ἐν ἐκείνῃ τῷ καιρῷ ἐπορεύθη ὁ Ἰησοῦς τοῖς σάββασιν διὰ τῶν σπορίμων

L 1,24 po sichž že d'nb'chž začřtž elisav'tt žena ego // μετὰ δὲ ταύτης τὰς ἡμέρας συνέλασεν Ἐλισάβητ ἡ γυνὴ αὐτοῦ

Jako poslední slovosledný faktor v působení na polohu atributu se projevuje nepochybně i příslušnost textů k různým stylovým rovinám. Celkové slovosledné tendence zůstávají sice ve všech památkách stejné, přívlastky jsou u všech tří slovosledných typů atributivních syntagmat převážně postponovány, ovšem frekvence výskytu postpozic je odlišná. Nejvýraznější rozdíly se v tomto směru rýsují v kategorii přívlastku shodného holého, především u adjektiv kvalifikujících, kde se v evangeliích projevuje v slovosledu atributivních syntagmat větší variabilita, kdežto v žaltáři je silnější tendence k postpozici atributu. V Eninském apoštolu se antepozice vyskytuje ještě častěji, ovšem tento fakt nemůžeme považovat z hlediska posuzování stylistických rozdílů mezi zkomanými biblickými památkami za významný vzhledem k hojnému opakování stereotypních atributivních konstrukcí. Další nuance, i když nejde o změny zásadního druhu, se týkají distantních pozic atributu. V žaltáři se distantní pozice vyskytují mnohem méně, než je tomu v evangeliích a v apoštolu, zejména se zde neužívá ve shodě s řečtinou

atributivních konstrukcí se záměrně porušenou tendencí k členské sounáležitosti. I tato skutečnost poukazuje na to, že povaha textu může určitým způsobem ovlivnit slovosledné poměry: epika má větší možnost použít slovosledu k vytváření slovosledných stylistických figur. V textu lyrickém se prosazuje — jak se zdá — jiný specifický stylistický záměr, a to úsilí o jistou rytmickou pravidelnost, která se projevuje téměř zautomatizovaným kladením atributu za určované jméno.

* * *

Všechna výše uvedená pozorování o situaci v postavení staroslověnského atributu můžeme uzavřít následujícím konstatováním: přívlastek holý neshodný a rozvité atributivní konstrukce stojí ve shodě s řečtinou v postpozici. Poloha přívlastku holého shodného je variabilní a směřuje k postpozici — opět shodně se slovosledem v řečtině. Tento bezprostřední vliv řeckého originálu na slovosledné poměry v staroslověštině ovšem nedovoluje jednoznačně rozlišit, co vychází z podstaty jazyka samého a co je pouhým schématem převzatým z jazyka předlohy. Na druhé straně je však sotva možné, že by se bylo používalo běžně a frekventovaě prostředků jazyku cizích. Každý přejímaný prostředek totiž předpokládá i vnitřní motivaci jazyka, do něhož je přejímán. Pokud se týká slovosledu, náleží staroslověština i řečtina k jazykům stejného typu. Jako jazyky flektivní vykazují značnou autonomnost slov ve větě s tendencí k volnému, i když ne k libovolnému slovosledu. Takověto slovosledné poměry potom staroslověštině umožňují sledovat řeckou předlohu, aniž by se zásadně porušoval domácí jazykový úzus. Celkově by tedy platil pro postavení atributu v staroslověštině Havránkův princip regresivního řadění větných členů s postpozicí determinantů, ale je třeba brát v úvahu i možné působení aktuálního členění větného a rovněž rozdíly v stylisticky různě zbarvených textech.

DIE STELLUNG DES ATRIBUTS IN DEN ALTEIRCHENSŁAWISCHEN BIBLISCHEN DENKMÄLERN

Die Stellung des Attributs in der altkirchenslawischen Sprache ist durch folgende Faktoren determiniert: 1. durch formale morfolologisch-syntaktische Faktoren, wie erweitertes und einfaches Attribut, seine Form (Kongruenz und Inkongruenz), die Tendenz zur Zusammengehörigkeit der Satzglieder und die rhythmischen Momente (Enklise und Proklise); 2. durch semantische und stylistische Faktoren, d. h. die aktuelle Satzgliederung und die funktionelle Stilcharakteristik des Textes.

Nach den morfolologisch-syntaktischen Faktoren reihen wir die attributiven Syntagmen zu 3 Typen: Typ (A) — einfaches kongruentes Attribut (A I) und einfaches inkongruentes Attribut (A II); Typ (B) — erweitertes kongruentes Attribut (B I) und erweitertes inkongruentes Attribut (B II); Typ (C) — mehrwörtliches Attribut, d. h. stufenweise erweiterndes Attribut (C I) und mehrgliedriges Attribut (C II).

Bei den einzelnen Typen forschen wir dann die Stellung des Attributs zum bestimmten Namen (Anteposition, Postposition und Cirkumposition) mit Rücksicht auf die übrigen formalen und semantischen Faktoren (d. h. kontakte und distante Position; unthematische und thematische Position des Attributs, die durch die Wirkung der aktuellen Satzgliederung, bzw. durch einen anderen wortfolgebestimmenden Faktor motiviert wird).

Die Ergebnisse der statistischen Betrachtungen weisen bei der Stellung des Attributs auf die starke Tendenz zur Postposition in Übereinstimmung mit der griechischen Sprache hin,

und zwar bei allen Typen der Attributivkonstruktionen, am stärksten beim einfachen inkongruenten Attribut und bei den reicher erweiterten Attributivsyntagmen. Beim einfachen kongruenten Attribut zeigt sich die Variabilität — die Postposition ist zwar überwiegend, aber häufig kommt auch die Anteposition.

Was die aktuelle Satzgliederung betrifft, es scheint, daß dieser wortfolgebestimmende Faktor in den untersuchten Texten nur im begrenzten Bereich zur Geltung kommt. Viel mehr beeinflußt die Wortfolge der Attributivkonstruktionen das Prinzip der regressiven Einreihung der Satzglieder und zugleich die Angehörigkeit des Textes zu den verschiedenen Stilebenen (die Tendenz zur Postposition des Attributs ist viel ausdrückvoller im lyrischen Text, der die automatisierte Legung des Attributs hinter das Substantiv zur bestimmten rythmischen Regelmäßigkeit ausnutzt).

Übersetzt von *M. Babincová*

